

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«بسمله» با آفرینی کتیبه سنگ‌نوشته مسجد کبود تبریز به خط ثلث (۸۷۰ هجری قمری)

زیستن در سایه‌ها

نگاهی به جامعه زباله گرد‌ها در
شهر تبریز

زیر نظر:

اصغر ایزدی جیران

عضو هیئت علمی دانشگاه تبریز

نویسنده:

محمد جعفرپور

پاییز ۱۴۰۴

سرشناسه	جعفرپور، محمد، ۱۳۷۴-
عنوان و نام پدیدآور	زیستن در سایه‌ها: نگاهی به جامعه زیاله‌گردها در شهر تبریز/ نویسنده محمد جعفرپور؛ همکار اصغر ایزدی جیران؛ ناظر علمی علی کریم پورچایکندی.
مشخصات نشر	تبریز: شورای اسلامی شهر تبریز، مرکز پژوهشها، انتشارات، ۱۴۰۴.
مشخصات ظاهری	۱۱۶ ص؛ ۲۱/۵×۱۴/۵ س.م.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۸۸۵۲۷-۲-۰
وضعیت فهرست نویسی	فیپا
یادداشت	کتابنامه.
عنوان دیگر	نگاهی به جامعه زیاله‌گردها در شهر تبریز.
موضوع	زیاله‌گردها -- ایران -- تبریز Ragpickers -- Iran -- Tabriz
شناسه افزوده	ایزدی جیران، اصغر، ۱۳۶۲-
شناسه افزوده	کریم پور چایکندی، علی، ۱۳۵۲-، ناظر
شناسه افزوده	شورای اسلامی شهر تبریز. مرکز پژوهشها. انتشارات
رده بندی کنگره	۹ الف/HD۹۹۷۵
رده بندی دیویی	۳۶۳/۷۲۸۰۹۵۵۳۲۲۲
شماره کتابشناسی ملی	۱۰۱۹۵۰۳۰
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیپا

زیستن در سایه‌ها

نگاهی به جامعه زیاله‌گردها در شهر تبریز

انتشارات

مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی
کلان‌شهر تبریز

rctbz.tbz.ir

- مؤلف: محمد جعفرپور
- همکار: اصغر ایزدی جیران
- ویراستار: مؤسسه اشراق
- ناظر علمی: علی کریم پور چایکندی
- صفحه‌آرا: سهیلا یوسفی
- چاپ اول: پاییز ۱۴۰۴
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- چاپ و صحافی: ولیعصر
- شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۸۵۲۷-۲-۰
- قیمت: ۱۶۰ هزار تومان

© کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

- تبریز
- بزرگراه پاسداران
- کوی فرشته جنوبی
- ساختمان شورای اسلامی شهر تبریز
- تلفن: ۴۱۵۱۴۲۲ (۰۴۱)

فهرست

مقدمه ناشر.....	۹
پیشگفتار/ محمد جعفرپور.....	۱۱
پیشگفتار/ اصغر ایزدی جیران.....	۱۳

فصل اول

چالش‌های مدیریت پسماند در کلانشهرها.....	۱۵
مقدمه.....	۱۷
زندگی در حاشیه شهر: زباله‌گردی و نظم پنهان در فضای شهری.....	۲۱
ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زیست غیررسمی زباله‌گردان شهری.....	۲۳
خلاصه فصل.....	۲۴

فصل دوم

زندگی در حاشیه شهر و فرایند دیگری‌سازی.....	۲۵
مقدمه.....	۲۷
مردم و ناشهروند: «انگار سگ دیده‌اند».....	۲۷
رسمی یا غیررسمی: از «دزد» تا «همکار».....	۲۹

۳۲.....	دگردیسی به ناانسان: خشونت نمادین، تجربه واقعی
۳۵.....	آشغال‌های شیرین و امر آستانه‌ای: زنده ماندن، مفهوم و همدلی
۳۹.....	خلاصه فصل

فصل سوم

۴۱.....	بدنِ بارکش در اقتصاد نامطمئن زباله‌گردی
۴۳.....	مقدمه
۴۳.....	باختن به بدنِ بارکش: اقتصاد نامطمئن
۴۶.....	اخراج و سکتۀ بدن
۵۰.....	از یاد بردن: ماده‌ای برای تحمّل: چهمه سم قالانمارام
۵۶.....	خود دارویی و سنگین‌کارهای «دین‌دین»: مثل لودر کار کردن
۶۰.....	خلاصه فصل

فصل چهارم

۶۳.....	فشار فرهنگ و بحران هویت: زباله‌گردی در تقابل با غیرت و مردانگی
۶۵.....	مقدمه
۶۵.....	در تاریکی شب: مرد و شرم و فرهنگ سخت‌گیر
۷۲.....	شغل و آبِ رو: باز هم شب
۷۶.....	ورشکسته از رفیق
۷۸.....	خلاصه فصل

فصل پنجم

۷۹.....	زن، معلولیت و زباله‌گردی: بازتاب‌های جنسیتی و اجتماعی در حاشیه‌های شهر
---------	--

۸۱.....	مقدمه
۸۱.....	اعتیاد به علاوۀ زن بودن
۸۴.....	بارِ شوهر ناتوان: از سطل به خانه
۸۸.....	معلولِ زباله‌گرد: شکست از بیولوژی
۹۲.....	خلاصه فصل

فصل ششم

۹۳.....	چالش‌های معیشتی مهاجران روستایی تبریز
۹۵.....	مقدمه
۹۵.....	کاری برای مهاجران روستایی بدون مهارت
۹۸.....	نیروی جمعی طایفه و رفاه زباله‌گردی
۱۰۱.....	سود بیشتر برای وانی‌ها
۱۰۳.....	رئیس مافیا: همه در خدمت «عمو»
۱۰۷.....	خلاصه فصل

فصل هفتم

۱۰۹.....	کلام آخر
۱۱۱.....	جمع‌بندی وضعیت اجتماعی-اقتصادی زباله‌گردها در کلانشهر تبریز
۱۱۴.....	کاربست مدیریتی در حوزه ساماندهی و حمایت از زباله‌گردها
۱۱۷.....	منابع

مقدمه ناشر

این پرسش که «چگونه با مسائلمان روبرو شویم؟» دلمشغولی مهمی برای مدیران، متولیان و نخبگان شهرهاست. کوشش‌های پردامنه برای یافتن پاسخ‌های مطلوب به این پرسش اساسی، حتی اگر لزوماً به حل مسائل شهری ختم نشود، موجب رشد دانش شهری در جوامع مختلف شده است. جامعه شهری ایران نیز همپای تحولات جهانی، با دسته‌ای از مسائل روبروست که نمی‌توان آنها را انکار کرد یا نادیده گرفت یا حتی تعلیق نمود. گریزی از درگیری با این مسائل نیست و هرگونه تاخیر در درک و حل آنها، هزینه‌های جبران‌ناپذیری برای امروز و فردای ما تحمیل می‌کند.

در مواجهه با مسائل شهری، نخستین ضرورت، درک صحیح از مسائل است؛ درک صحیح یعنی اشراف بر زمینه‌ها، ابعاد و پیامدهای مسئله و نتیجه چنین درکی، طراحی درست صورت مسئله خواهد بود. واضح است که در فقدان صورت مسئله درست، راه‌های حل مسئله به روی ما بسته خواهد بود و جز ائتلاف زمان و منابع، نصیبی نخواهیم داشت.

بر این اساس، سیاستگذاران شهری، می‌کوشند با بکارگیری شیوه‌های روزآمد و کارآمد در طراحی درست صورت مسائل شهری، نیروهای موجود و در دسترس را برای حل مسائل تجهیز کنند. پژوهش‌های شهری، معطوف به چنین

رسالتی شکل می‌گیرند و تبدیل به رکن سیاستگذاری و مدیریت شهری می‌شوند. مطالعه تجربه‌های مدیریت شهری در ایران و سایر جوامع حکایت از این دارد که مدیریت‌های مطلوب، با پژوهش‌های مسئله‌محور و موثر پیوند دائمی دارند. این رویکرد، البته امروز از امری ویتروینی به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل شده است و سیاستگذاران شهری، بی‌توجه به چنین ضرورتی، توفیق چندانانی در گره‌گشایی و اعتلای شهرها نمی‌یابند.

مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلانشهر تبریز، به عنوان بازوی پژوهشی و کارشناسی نهاد مردمی شورای اسلامی شهر، رسالتی در همین مسیر بر دوش دارد. ارتباط مستمر با جامعه دانشگاهی، کارشناسان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف مدیریت شهری، ارجاع مسائل شهر به ایشان و دریافت پاسخ‌های راهگشا و موثر برای حل مسائل، زنجیره اقدامات مرکز را شکل می‌دهد.

بخشی از یافته‌های پژوهشی در قالب گزارش‌های کارشناسی، به صورت عمومی عرضه می‌شود. مخاطب این گزارش‌ها، سیاستگذاران، مدیران و افکار عمومی است. بخش دیگری از دستاوردهای پژوهشی، با هدف تولید ادبیات، تقویت دانش شهری و دامن زدن به گفتگوهای انتقادی، در قالب کتاب منتشر می‌شود. ارزش‌های پیدا و پنهان آثار مکتوب، بر کسی پوشیده نیست. ما امیدواریم مجموعه آثار منتشر شده توسط این مرکز، به پشتوانه نقد و نظر اصحاب فکر، صاحبان اندیشه و تجربه در امور شهری، سهمی در درک و حل مسائل و در نهایت، بهبود وضعیت و کیفیت زندگی شهری داشته باشد.

روح‌الله رشیدی

رئیس مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلانشهر تبریز

پیشگفتار

هر جامعه در کنار چهره‌ی آشکار و رسمی خود، وجوهی پنهان و کمتر دیده‌شده نیز دارد که در لایه‌های زیرین آن جریان دارد؛ وجوهی که اگرچه در ساختار اقتصادی و اجتماعی مؤثرند، اما اغلب از دید عمومی و نهادهای تصمیم‌گیرنده پنهان می‌مانند. در میان این وجوه پنهان، یکی از تلخ‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین نموده‌ها، پدیده‌ی زباله‌گردی در بستر شهرهای بزرگ است.

این کتاب حاصل مشاهده، همراهی و تأمل در زیست اجتماعی گروهی از افرادی است که به واسطه‌ی شرایط اجتماعی، اقتصادی یا فرهنگی، از متن جامعه رانده شده و در حاشیه‌هایی به سر می‌برند که نه تنها ناپایدار، بلکه از حیث شأن انسانی نیز به شدت آسیب‌زاست. زندگی زباله‌گردها، در فراتر از بُعد معیشتی، نمایانگر نوعی طرد اجتماعی عمیق است؛ نوعی زندگی در سایه، که در آن فرد نه تنها از امکانات اولیه‌ی زندگی محروم است، بلکه از منزلت اجتماعی نیز تهی می‌شود.

نظام معنایی و فرهنگی مسلط، به‌ویژه در بافت‌هایی مانند فرهنگ آذربایجانی، با مفاهیمی نظیر «کیشی» و «غیرت»،

فشار مضاعفی بر این افراد وارد می‌آورد؛ فشارهایی که نه فقط از بیرون، بلکه به صورت درونی شده، فرد را نسبت به خویشتن خویش بیگانه و شرم‌زده می‌سازد. در چنین شرایطی، زباله‌گردی صرفاً یک کنش اقتصادی نیست، بلکه یک تجربه‌ی پیچیده‌ی روانی، اجتماعی و وجودی است.

در این میان، حضور زنان و افراد دارای معلولیت در زباله‌گردی، تصویری تکان‌دهنده‌تر از آنچه عموماً تصور می‌شود به نمایش می‌گذارد؛ تصویری که نشان می‌دهد چگونه برخی از ضعیف‌ترین اقشار جامعه، به دلایلی چون فقر، بیماری، بی‌پناهی یا فقدان حمایت نهادی، به فعالیت‌هایی روی می‌آورند که از دید اکثریت جامعه، فروترین جایگاه را دارد.

هدف از نگارش این اثر، صرفاً بازتاب واقعیت‌های تلخ نیست، بلکه کوششی است برای دیده شدن آنچه نادیده گرفته شده و شنیده شدن صداهایی که به حاشیه رانده شده‌اند. امید است مخاطب این کتاب، با تأملی مسئولانه، نگاهی انسانی‌تر و واقع‌بینانه‌تر نسبت به این پدیده و افراد درگیر آن بیابد؛ نگاهی که نخستین گام در جهت هرگونه تغییر پایدار و مؤثر خواهد بود.

محمد جعفرپور

تابستان ۱۴۰۴

پیشگفتار

مردم‌شناسی مطالعه نحوه زندگی «دیگری‌ها» برای ایجاد امکان فهم همدلانه است. مردم‌نگاری شهر تبریز مجموعه مطالعات میدانی است که با هدف شناخت عمیق و دست اول از جوامع محلی، پدیده‌ها و مسائل اجتماعی و فرهنگی صورت می‌گیرد. رویکرد مردم‌شناختی این پژوهش‌ها به تک‌نگاری‌هایی منتهی می‌شود که درکی صمیمی و نگاهی از درون به خوانندگان ارائه می‌دهند. محمد جعفرپور پیش از این کار، تجربه خوبی از تحقیق میدانی در مورد مسئله آب در یک جامعه روستایی در اهر را تحت راهنمایی من داشت. با این وجود، نزدیک شدن به گروهی اجتماعی که در دنیای اجتماعی شهر تبریز در آستانه ناپدید شدن می‌کند، کاری نبود که بتوانم از هر آن کسی بخواهم که از توانایی میدانی کار بودنش مطمئن بودم. خودم در پژوهش‌هایم در میان حاشیه‌نشینان و معتادهای کرمانشاه، تهران و تبریز، با زباله‌گردهای بسیاری دوست شده بودم و از نزدیک شاهد فعالیت‌هایشان بودم. اما وقتی مردم‌نگاری زباله‌گردی را به محمد سپردم، گمان نمی‌کردم مرز مشاهده مشارکت‌آمیز را تا آن حد به پیش ببرد که خود

نیز همچون زباله‌گردها کیسه‌ای به دوش گرفته و سر در سطل زباله فرو ببرد- کاری که از دست من برنیامده بود. قرار گذاشته بودیم که محمد من را به‌طور دقیقی در فرایند پیشروی کار میدانی‌اش قرار بدهد تا بتوانم نکات و راهنمایی‌های لازم را بگویم. هر بار که به سراغ زباله‌گردها می‌رفت، یادداشت‌های میدانی، عکس‌ها و تجربه‌های تکان‌دهنده‌اش را برایم می‌فرستاد. حقیقتاً کار نفس‌گیری بود. مشاهدات، تجربه‌های میدانی و توصیف‌های محمد چهره‌هایی واقعی از تن‌ها و روان‌هایی از مهاجران روستایی ناکام آذربایجان را به ما نشان می‌دهند. همچنین او کوشیده تا با دنبال کردن آدم‌های درگیر زباله، بخشی از روابط اجتماعی و اقتصاد حول زباله‌گردی را در تبریز آشکار کند.

کار میدانی محمد که تمام شد، پیشنهادهایی برای سازمان متنی و تحلیل صحنه‌های مردم‌نگارانه ارایه دادم. اکنون اثر نهایی پیش روی ماست تا از خلال خواندنش به دنیای دیگری‌هایی وارد شویم که هیچ‌گاه به سراغشان نرفته‌ایم و به لحظه‌ها و موقعیت‌هایی نزدیک شویم که هیچ‌گاه امکانش را نداشته‌ایم. با امید این‌که در داوری‌هایمان در خصوص زباله‌گردها تجدید نظر کنیم و برای تغییر وضع جامعه در جهت فراهم کردن زیستی توأم با حرمت انسانی برای همه بکوشیم.

اصغر ایزدی جیران

مرداد ۱۴۰۴

فصل اول:

چالش‌های مدیریت پسماند در کلانشهرها

- مقدمه

- زندگی در حاشیه شهر: زیاله‌گردی و نظم پنهان در فضای شهری

- ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زیست غیررسمی زیاله‌گردان شهری

- خلاصه فصل

مقدمه

توسعه کلانشهرهای مدرن و رشد روزافزون شهرنشینی، دولت‌ها را با مسائل جدیدی روبه‌رو کرده است؛ این مسائل به‌ناچار در پی شهرنشینی آمده و ذات زندگی شهری به حساب می‌آیند. از این مسائل که پایش و مدیریت آن برای بقای شهرها بسیار ضروری است، مسئلهٔ پسماند و زباله است؛ به‌گونه‌ای که بنابر آمارهای اعلامی، جهان سالانه ۱.۲ میلیارد تن پسماند شهری تولید می‌کند. با نگاهی به آینده، توقع می‌رود پسماندهای جهانی تا ۲۰۵۰ به ۴۰.۳ میلیارد تن افزایش یابد که بیش از دو برابر رشد جمعیت در این زمان است. به‌طور کلی، ارتباط تولید پسماند و سطح درآمد مثبت است. پیش‌بینی می‌شود تولید روزانهٔ سرانهٔ پسماند در کشورهایی با درآمد زیاد تا ۲۰۵۰ به ۱۹ درصد افزایش یابد، در مقایسه با کشورهای با درآمد کم و متوسط که پیش‌بینی می‌شود ۴۰ درصد یا بیشتر افزایش یابد.

چه‌بسا مقدار کل پسماندهای تولیدشده در کشورهای کم‌درآمد تا ۲۰۵۰ بیش از سه برابر افزایش یابد. منطقهٔ شرق آسیا و اقیانوس آرام با ۲۳ درصد،

بیشتر پسماندهای جهان را تولید کرده و منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا با ۶ درصد کمترین تولید را دارد. باین حال، مناطق جنوب صحرای آفریقا، آسیای جنوبی، خاورمیانه و شمال آفریقا بیشترین رشد را دارند که گمان می‌رود تا ۲۰۵۰، تولید کل پسماند بیش از دو، سه برابر شود. در این مناطق، بیش از ۵۰ درصد پسماندها اکنون به صورت روباز تخلیه می‌شوند که پیامدهای گسترده‌ای در محیط زیست، سلامت و رفاه دارند؛ لذا به اقدام فوری جهت مدیریت پسماند در این مناطق نیاز داریم. کشور ما نیز به تناسب رشد شهرنشینی و گسترش جمعیت شهرها، به علل مختلفی همچون مهاجرت، افزایش شاخص‌های بهداشتی و...، هر روز بیشتر با مسئله پسماند مواجه است؛ به گونه‌ای که گاه این مسئله در برخی شهرها به بحرانی برای نهادهای متولی تبدیل می‌شود.

سازمان «World Population Review» داده‌های آماری جمعیتی به روز را درباره تمامی کشورها عرضه می‌کند. براساس آمار این سازمان در ۲۰۲۱، رتبه ایران در تولید زباله ۱۷ بود. همچنین به نقل از اطلس کلانشهر تهران، هر فرد به طور متوسط سالانه شش برابر وزن خود زباله تولید می‌کند. متوسط سرانه زباله تولید شده در تهران ۳۲۰ کیلوگرم است. از سوی دیگر سرانه تولید زباله در جهان حدود ۱۱۰ کیلوگرم در سال و سرانه روزانه در مقیاس جهانی ۲۵۰ تا ۳۰۰ گرم است؛ در حالی که این رقم در ایران ۶۰۰ گرم و در شمال شهر تهران ۱۲۰۰ گرم است. به گفته حبیب راضی، مدیرکل دفتر محیط زیست و خدمات شهری سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، روزانه ۴۵ هزار تن زباله در مناطق شهری و ۱۰ هزار تن در مناطق روستایی تولید می‌شود و متوسط سرانه تولید زباله هر نفر در شهر ۷۶۰ گرم و در روستاها ۴۸۵ گرم است. ۶۵ درصد از پسماندهای تولیدی «تر» و ۳۵ درصد آن «خشک» است و ۲۵ درصد از پسماندهای تولیدی پردازش و ۷۵ درصد باقی مانده بدون فرایند پردازش، به طور مستقیم دفن و ۱۰ درصد در مبدأ تفکیک می‌شوند.